

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРИКО-ПРАВОВІ КОНЦЕПЦІЇ
ДЕРЖАВИ І ПРАВА»**

вибіркових компонент освітньої програми

третього рівня вищої освіти

за темою «Правові учення епохи Відродження і Реформації»

081 Право

2421.1 наукові співробітники (правознавство)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники:

1. Завідувач кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **Холод Ю. А.**
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Головко Б. Г.**

Рецензенти:

1. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету № 1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент **Логвиненко І. А.**
2. Професор кафедри міжнародного права Харківського національного університету ім. В. М. Каразіна, доктор юридичних наук, професор **Гавриленко О. А.**

План лекцій:

- 1. Державно-правова концепція Н.Макіавеллі.**
- 2. Правові ідеї Реформації.**
- 3. Доктрина державного суверенітету Ж.Бодена.**
- 4. Політико-правова концепція утопічного соціалізму.**

Рекомендована література:

Основна:

1. Головка О.М., Кагановська Т.Є. Історія вчень про право і державу. Підручник: у 2 ч. Ч. 1: Зарубіжні країни. Харків : Колегіум, 2020. 848 с.
2. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу: курс лекцій, прочитаних у Національному університеті "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Харків: Право, 2012.
3. Історія політичних і правових вчень [Текст] : курс лекцій / Ю. О. Тополь. Хмельницький : Хмельниц. ун-т упр. та права, 2018. 537 с.
4. Історія політичних і правових вчень. Від стародавніх часів до XVII століття [Текст]. Київ: ОВК, 2021. 238 с.

Додаткова:

5. Історія вчень про державу і право [Текст] : навч. посіб. / В. В. Ладиченко, В. В. Орленко, В. І. Орленко ; Нац. ун-т біоресурсів і природокористування України. Київ : Медінформ, 2014. 462 с.
6. Гончарук-Чолач Т. В., Томахів В. Я. Історія українських та зарубіжних політичних вчень [Текст] : навч. посіб. Київ : Ліра-К, 2020. 226 с.
7. Зінченко О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях: навчальний посібник / О.В. Зінченко, О.В. Петришин. Харків: Право, 2012.
8. Кормич А.І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. 4 те вид., доповн. К.: Алерта, 2015. 416 с
9. Мироненко О. М. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. Київ: Академія, 2010.
10. Осауленко О. І. Історія вчень про державу і право: навчальне видання: посібник для підготовки до іспитів / О.І. Осауленко та ін. Київ: Вид. Ліпкан О. С., 2010.

Текст лекції:

1. Державно-правова концепція Н.Макіавеллі.

У XVI столітті відбулися великі духовні, культурні, політичні, релігійні зміни і потрясіння у житті Європи. У ряді країн (Франція, Іспанія, Англія, Росія й ін.) склалися більші й сильні дворянські монархії. Під час подолання феодалної роздробленості великі феодали втрачали колишню владу й привілеї. Централізовані абсолютистські держави сприяли утворенню й консолідації націй, прагнули дона об'єднання й представництва націй, народу, країни. Одночасно падав політичний авторитет католицької церкви, до того колишньою єдиною об'єднуючою силою Західної й Центральної Європи. Ще більша втрата була заподіяна її духовної монополії, релігійному й теологічному авторитету.

Поруч із боротьбою релігійних течій підсилювалася й розвивалася раціоналістична критика релігійного світогляду. До кінця XV в. культура Відродження (Ренесансу), що зародилася в італійських містах-державах у XIV в., поширилася в інших країнах Західної Європи.

Бурхливі процеси тої епохи обумовили глибокі зміни в ідеології західноєвропейського суспільства.

В XVI в. природознавство, філософія, реалістичне мистецтво досягли успіхів; однак своєрідність цієї епохи полягала в тім, що суспільні сили, які боролися проти феодалізму і його церкви, ще не порвали з релігійним світоглядом. Загальним гаслом масових антифеодальних рухів був заклик до церковної реформи, до відродження щирого, первісного християнства, перекрученого духівництвом. У своєрідних умовах XVI в. священне писання стало ідейною зброєю в боротьбі проти католицької церкви й феодального ладу, а його переклад з латині на народну мову - засобом революційної агітації й пропаганди. Текстами писання реформатори обґрунтовували вимогу відродження апостольської церкви; селянство й міські низи знаходили в Новому завіті ідеї рівності й “тисячолітнього царства”, не знаючої феодальної ієрархії,

експлуатації, соціальних антагонізмів. Реформація, що почалася в Німеччині, охопила ряд країн Західної й Центральної Європи.

У тім же столітті загальною для всіх західноєвропейських країн стала культура Відродження. Передумовою й основою Відродження був гуманізм – прагнення ряду вчених, філософів, політиків, діячів мистецтва замінити традиційне для середньовічної схоластики дослідження текстів Біблії, постанов Соборів і творів батьків церкви вивченням людини, його психології й моралі. Представники гуманізму протиставляли церковно-схоластичної ученості (*studia divina*) світські науки й утворення (*studia humana*). Світські (гуманітарні) науки вивчали не бога з його іпостасями, а людину, її відносини з іншими людьми й прагнення, використовуючи при цьому не схоластично застосований силогізм, а спостереження, досвід, раціоналістичні оцінки й висновки. Гуманізм природно обумовив різке підвищення інтересу до античної спадщини. Якщо Реформація апелювала до первісного християнства, що не знало ієрархії й складних обрядів католицької церкви, то гуманізм органічно пов'язаний з відродженням античної (дохристиянської) стародавності, коли філософія й наука не були служницями богослов'я, а людська природа не тлумачився як осередок зла й гріховності.

Одним з перших теоретиків нової епохи був італієць Ніколо Макіавеллі (1469–1527 р.), який довгий час був посадовою особою Флорентійської республіки, мав доступ до ряду державних таємниць. У північній і середній Італії ще в XII-XIII вв. виникли міста-республіки (Венеція, Флоренція, Генуя й ін.) з розвиненою ремісничою й торговельною економікою. В Італії не склалася єдина держава - на її території існували міські республіки, папська держава, а також володіння Іспанії. Роздроблена Італія піддавалася навалам іноземних військ; у ряді міст-держав силами феодалської реакції засновувалися тиранії, що опиралися на наймані війська. Після встановлення у Флоренції синьйорії Медичі Макіавеллі був позбавлений посади. Останній період життя він займався літературною діяльністю. Крім творів на теми політичні (“Міркування на першу декаду Тита Лівія”, “Государ”, “Про військове мистецтво” і ін.) і історичні (“Історія Флоренції”), його перу належить ряд художніх творів.

Творами Макіавеллі покладений початок політико-правової ідеології Нового часу. Його політичне навчання було вільно від теології; воно засновано на вивченні діяльності сучасних йому урядів, досвіду держав Античного миру, на поданнях Макіавеллі про інтереси й прагнення учасників політичного життя. Він стверджував, що вивчення минулого дає можливість передбачати майбутнє або за прикладом древніх визначити засоби й способи дій, корисних у сьогоденні. “Щоб знати, що повинне трапитися, досить простежити, що було... Це походить від того, - пояснював Макіавеллі, - що всі людські справи робляться людьми, які мали й завжди будуть мати ті самі пристрасті й тому вони неминуче повинні давати однакові результати”.

Природа людини однакова у всіх державах і у всіх народів; інтерес є найбільш загальною причиною людських дій, з яких складаються їхні відносини, установи, історія. Для того щоб управляти людьми, треба знати причини їхніх вчинків, їхні прагнення й інтереси. Устрій держави і її діяльність повинні ґрунтуватися на вивченні природи людини, її психології й прагнень.

“Природа створила людей таким чином, - писав Макіавеллі, - що вони можуть бажати всього, але не можуть усього досягти”. Через це люди неспокійні, честолюбні, підозрілі й ніколи не задовольняються своєю часткою. Тому політику завжди варто розраховувати на гірше, а не на добре й ідеальне.

Держава (незалежно від її форми) Макіавеллі розглядав як відношення між урядом і підданими, що спирається на страх або любов останніх. Держава непохитна, якщо уряд не дає приводу до змов і повстань, якщо страх підданих не переростає в ненависть, а любов - у презирство.

У центрі уваги Макіавеллі - реальна здатність уряду веліти підданими. У книзі “Государ” і інших творах міститься ряд правил, практичних рекомендацій, заснованих на його уявленні про прагнення людей і соціальних груп, на прикладах історії й сучасної йому практики італійських і інших держав.

Метою держави й основою його міцності Макіавеллі вважав безпеку особистості й непорушність власності. “Людина, яку позбавляють якої-небудь вигоди, ніколи не забуває цього: досить найменшої потреби, щоб нагадати їй це;

а тому що її потреби відновляються з кожним днем, то віна згадує це щодня”. Саме небезпечне для правителя, невпинно повторював Макіавеллі, - зазіхати на майно підданих - це неминуче породжує ненависть (але ж ніколи не пограбуєш так, щоб не залишилося й ножа). “Навіть коли государ вважає потрібним позбавити кого-небудь життя, він може зробити це, якщо в наявності підходяще обґрунтування й очевидне причина, але він повинен остерігатися зазіхати на чуже добро... Люди скоріше забудуть смерть батька, чим втрату спадщини”.

Непорушність приватної власності, як і безпека особистості, Макіавеллі називав благами волі, вважав метою й основою міцності держави. За його навчанням, блага воля щонайкраще забезпечені в республіці. У вільних землях і країнах, міркував Макіавеллі, багатства увесь час збільшуються: “Тому що кожна людина в цих країнах, не замислюючись, збільшує й здобуває блага, якими розраховує потім вільно користуватися. Наслідком цього виявляється те, що всі громадяни, змагаючись один з одним, піклуються як про частки, так і про суспільні інтереси й що загальний їхній добробут зростає”.

Макіавеллі відтворює ідеї Полібія про виникнення держави й кругообіг форм правління; слідом за античними авторами він віддає перевагу змішаним (з монархії, аристократії й демократії) формі.

Особливість навчання Макіавеллі в тім, що змішану республіку він вважав результатом і засобом узгодження прагнень і інтересів соціальних груп, що борються. “У кожній республіці завжди бувають два протилежних напрямки: один - народний, інший - вищих класів; із цього поділу випливають всі закони, що видавалися в інтересах волі”. Такі міркування про природу людини (індивіда) Макіавеллі істотно доповнює дослідженням суспільної психології соціальних груп, що борються за вплив у державі. У Древньому Римі змішана республіка виникла в результаті боротьби й компромісів народу й аристократії, але їхні непримиренні чвари навколо аграрного закону погубили республіку. В історії Флоренції розбрати простого народу і знатних людей з самого початку носили безкомпромісний характер; цим обумовлена неміцність Флорентійської республіки.

Макіавеллі прагнув спростувати загальну думку істориків про порочність народу. Народні маси є більш чесними, мудрими й розсудливими за государя. Якщо одноосібний правитель краще створює закони, влаштовує новий лад і нові установи, то народ краще зберігає заснований лад. Народ нерідко помиляється в загальних питаннях, але дуже рідко - у частках. “При обранні посадових осіб, наприклад, народ робить незрівнянно кращий вибір, ніж государ”. Навіть народ, що збунтувався, менш страшний, чим неприборканий тиран: заколотний народ можна вмовити словом - від тирана можна позбутися тільки залізом; бунт народу страшний тим, що може породити тирана, - тиран уже наявне зло; жорстокість народу спрямована проти тих, хто може зазіхнути на загальне добро, “жорстокість государя спрямована проти тих, хто, як він побоюється, може зазіхнути на його власне, особисте благо”.

Від народу відрізняється знать. “Немає міста, де не відокремилися б дві ці верстви: знать бажає підкоряти й гнітити народ, народ не бажає перебувати в підпорядкуванні й гнобленні”. Якби не опір народу, аристократи античного Рима погубили б вільну державу років на триста раніше; честолюбні устремління знаті - джерело занепокоєння й смут у державі. Макіавеллі все-таки вважав знать неминучою й потрібною частиною держави. Із середовища аристократів висуваються державні діячі, посадові особи, воєначальники.

Вільна держава повинна бути заснована на компромісах народу й знаті; суть “змішаної республіки” у тім і складається, що система державних органів включає аристократичні й демократичні установи, кожна з яких, виражаючи й захищаючи інтереси відповідної частини населення, стримує зазіхання на ці інтереси іншої його частини.

Разом з тим Макіавеллі з ненавистю висловлювався про феодалське дворянство й закликав до його знищення. “Дворянами йменуються ті, хто живе на доходи зі своїх величезних маєтків, нітрохи не піклуючись ні про обробку землі, ні про те, щоб необхідною працею заробити собі на життя. Подібні люди шкідливі у всякій республіці й у кожній країні”. Засилля дворян, якими переповнені Неаполітанське королівство, Римська область, Романія, Ломбардія,

заважає відродженню Італії. Через дворян там не було ні республіки, ні політичного життя; “подібна порода людей - рішучий ворог усякої гражданственности”. “Бажаючий створити республіку там, де є велика кількість дворян, не зуміє здійснити свій задум, не знищивши всіх їх до єдиного”.

На шляху до створення майбутньої вільної Італійської республіки багато перешкод. Звільнення країни від іноземних військ і найманців, від дрібних тиранів і численних дворян, від папської держави й інтриг католицької церкви, що підтримує роздробленість країни, вимагає надзвичайних заходів, проведених абсолютною й надзвичайною владою одноособового правителя, що знищує вкорінені пороки, що засновує мудрі закони й порядки. Цій проблемі присвячений найбільш відома праця Макіавеллі “Государ” (в інших перекладах - “Князь”; дослівно - “Про принцепса”).

Макіавеллі надавав великого значення законодавству й праву - завдяки законам Лікурга Спарта проіснувала 800 років. Непорушність законів він зв'язував із забезпеченням суспільної безпеки, а тим самим спокою народу: “Коли народ побачить, що ніхто ні за яких умов не порушує даних йому законів, він дуже незабаром почне жити життям спокійне й задоволене”. Але для Макіавеллі право - знаряддя влади, вираження сили. У всіх державах основами влади “служать гарні закони й гарне військо. Але гарних законів не буває там, де немає гарного війська, і навпаки, де є гарне військо, там гарні закони”. Тому головним помислом, турботою й справою правителя повинні стати війна, військова організація й військова наука - “тому що війна є єдиний обов'язок, що правитель не може покласти на іншого”. Макіавеллі проти найманих військ; створення армії, що складалося тільки з італійців, він розглядав як одне з першочергових умов державотворення.

Важливим засобом політики Макіавеллі вважав релігію. Релігія, міркував він, - могутній засіб впливу на розум і поведінку людей. Саме тому всі засновники держав і мудрих законодавців посилялися на волю богів. Там, де є гарна релігія, легко створити армію. У Древньому Римі “релігія допомагала командувати військами, надихати народ, стримувати людей добродесних і

осоромлювати порочних”. Держава повинна використовувати релігію для керівництва підданими.

Макіавеллі, однак, не схвалює сучасне йому християнство, що проповідує смиренність, самознищення, презирство до справ людських. “Релігія антична почитала вище благо у величі духу, у силі тіла й у всім тім, що робить людей надзвичайно сильними. А якщо наші релігії й жадають від нас сили, те лише для того, щоб ми могли терпіти, а не для того, щоб ми робили мужні діяння. Такий спосіб життя зробив, по-моєму, мир слабким і віддав його у владу негідникам: вони можуть безбоязно розпоряджатися в ньому як завгодно, бачачи, що всі люди, бажаючи потрапити в рай, більше міркують про те, як би стерпіти побої, ніж про те, як би за них розплатитися”. Макіавеллі критикував католицьку церкву й духівництво: “Дурні приклади папської курії позбавили нашу країну всякого благочестя й усякої релігії”. Крім того, католицька церква тримала й тримає країну роздробленої. У переддень Реформації Макіавеллі прозорливо пророкував, що католицька релігія “близька або до своєї загибелі, або до болісних випробувань”.

На противагу католицьким богословам, які намагались підкорити вчення про право й державу християнській етиці, Макіавеллі відділяв політику від моралі. Політика (установа, організація й діяльність держави) розглядалася як особливі сфери людської діяльності, що має свої закономірності, які повинні бути вивчені й осмислені, а не виведені зі святого писання або сконструйовані умоглядно. Такий підхід до вивчення держави був величезним кроком уперед у розвитку політико-правової теорії.

Прогресивне по методологічних основах політичне навчання Макіавеллі несло на собі відбиток епохи. Це особливо яскраво виразилося в його поглядах на методи здійснення державної влади, способи й прийоми політичної діяльності. Діяльність держави він досліджував як таку сферу прояву інтересів, почуттів, настроїв людей, соціальних спільнот і урядів, у якій діють особливі правила, не тотожні нормам моралі, що регулює відносини між приватними

особами. Макіавеллі прагнув обґрунтувати несумісність політичних правил і елементарних норм моралі і їхню принципову протилежність.

Держави створюються й зберігаються не тільки за допомогою військової сили; методами здійснення влади є також хитрість, підступництво, обман. “Треба знати, що з ворогом можна боротися двома способами: по-перше, законами, по-друге, силою. Перший спосіб властивий людині, другий - звірові; але тому що першого часто недостатньо, то доводиться прибігати й до другого. Звідси треба, що государ повинен засвоїти те, що укладено в природі й людини, і звіра... Із всіх звірів нехай государ уподібниться двом: леву й лисиці. Лев боїться капканів, а лисиця - вовків, отже, треба бути подібним до лисиці, щоб уміти обійти капкани, і леву, щоб віджахнути вовків”.

Державний діяч не повинен бути завжди вірний договорам: “Ми знаємо по досвіду, що в наш час великі справи вдавалися лише тим, хто не намагався стримати дане слово й умів, кого потрібно, обвести навколо пальця... Розумний правитель не може й не повинен залишатися вірним своїй обіцянці, якщо це шкодить його інтересам і якщо відпали причини, що спонукали його дати обіцянку”.

Ідеалом державного діяча для Макіавеллі був герцог Романії Чезаре Борджіа, який прагнув розширити свої володіння віроломними й жорстокими способами, типовими для феодалів епохи пізнього середньовіччя. Посилаючись на діяння романського герцога й ставлячи їх у приклад, Макіавеллі писав, що для зміцнення й розширення держави політик повинен уміти зважуватися на великі, віртуозні лиходійства, підлості й зрадництва, що вимагають, як він уважав, мужності, геройства, широти душі. У політиці єдиним критерієм оцінки дій правителя держави є зміцнення влади, розширення границь держави. Для досягнення цієї мети правитель повинен використовувати всі засоби, у тому числі аморальні: “Нехай обвинувачують його вчинки, аби тільки виправдували результати, і він завжди буде виправданий, якщо результати виявляться гарні”. Попри все це віроломство й жорстокість повинні відбуватися так, щоб не підривався авторитет верховної влади. Звідси впливає одне з улюблених

Макіавеллі правил політики: “Людей треба або пестити, або знищувати, тому що за мале зло людина може помститися, а за велике - не може”. “Треба або зовсім не кривдити нікого, або задовольняти своїй злості й ненависті одним ударом, а потім заспокоїти людей і повернути їм упевненість у безпеці”. Краще вбити, чим загрожувати, - загрожуючи, створюєш і попереджаєш ворога, убиваючи - позбавляєшся ворога остаточно. Краще жорстокість, чим милосердя: від покарань і розправ страждають окремі особи, милосердя ж веде до безладдя, грабежів й убивств, від яких страждає все населення. Краще бути скупим, чим щедрим, - щедрий оббирає багатьох, щоб обдарити деяких, скупим же незадоволені деякі, а народ не обтяжений зайвими поборами. Краще вселяти страх, чим любов, - люблять государів по власному розсуді, бояться - по розсуду государів, мудрому правителеві краще розраховувати на те, що залежить від нього.

Справи, неугодні підданам, государі повинні покладати на інших, а бажані - виконувати самі. Рекомендуючи правителям залежно від того, куди дме вітер фортуни, “по можливості не віддалятися від добра, але при потребі не уникати й зла”, Макіавеллі в той же час радив государям ставати носіями моральних і релігійних чеснот. У державній діяльності “завжди у виграші виявлявся той, хто мав лису натуру. Однак натуру цю треба ще вміти прикрити, треба бути неабияким ошуканцем і лицеміром”. “Саме головне для государя - постаратися всіма своїми вчинками створити собі славу великої людини, наділеного розумом видатної... Кожний знає, який ти на вид, деяким відомо, який ти насправді, і ц останні не посміять заперечити думку більшості, за спиною якого коштує держава”.

Саме цю практику Макіавеллі підняв на теоретичний рівень “високої політики” і спробував дати їй своєрідні виправдання. Багато його рекомендацій послужили практичним керівництвом для безпринципних політиків; тому “макіавеллізм” став символом політичного підступництва. Названі положення були сприйняті і розвинені наступними теоретиками (Спінозою, Руссо й ін.).

Каменем спотикання для цих теоретиків з'явилися, однак, “макіавеллізм” і його оцінка.

Суть справи в тім, що міркування Макіавеллі про способи й прийоми політичної діяльності визначалися не тільки специфікою історичних умов того часу, але й сутністю методів влади меншості, що опирається на насильство. Саме тому його праці вплинули не тільки на розвиток політико-правової теорії, але й на реальну політику ряду державних діячів, одні з яких (Ришельє, Наполеон, Муссоліні) відкрито визнавали цей вплив, інші ж, дотримуючись практичних рекомендацій Макіавеллі, його ж лицемірно засуджували (“ Анти-Макіавеллі” Фрідріха II Пруського). В одному зі своїх секретних листів для членів Політбюро ЦК РКП(б) Ленін називав Макіавеллі розумним письменником по державних питаннях, що справедливо говорило про способи досягнення відомої політичної мети.

2. Правові ідеї Реформації.

В XVI в. ряд країн Західної й Центральної Європи охопила Реформація (лат. *reformatio* – перетворення, перебудова) – масовий рух проти католицької церкви, що об’єднувала всю феодальну Західну Європу в одне величезне ціле. Початок Реформації в Німеччині поклав професор Вітенберзького університету доктор богослов'я Мартін Лютер (1483–1546 р.). 31 жовтня 1517 р. він прибив до дверей церкви свої “95 тез” із протестом проти продажу індульгенцій. У наступних диспутах розбіжності з Римом привели до повного розриву з ним. Опираючись на св. писання, Лютер доводив, що вся ієрархія католицької церкви, чернецтво, більшість обрядів і служб не засновані на “справжнім слові божому”, “щирому євангелії”. Всупереч католицькому догмату про необхідність робити для порятунку душі різні обряди, Лютер, посилаючись на послання апостола Павла, затверджував, що “людина виправдується однією вірою”. (Лютер перевів Біблію на німецьку мову). Усе, що знаходило підтвердження в текстах Біблії, уважалося незаперечним і священним; інше розглядалося як людське встановлення, підмет

раціональній оцінці й критики. У результаті відкидалися “церковний переказ” і сама католицька церква.

Ставлення Лютера до світської влади засновано на тезі, що людина живе у двох сферах: у сфері “євангелія” (релігійна сфера, відношення до царства небесному) і в сфері “закону” (царство земне, держава). У творі “Про світську владу” (1523 р.) Лютер писав, що якби увесь світ складався зі справжніх християн (тобто з істинно віруючих), то не було б необхідності ні в князях, ні в королях, ні в мечі, ні в законі. Однак тільки менша частина людей поводить себе по-християнському; злих завжди більше, ніж благочестивих. Тому бог заснував два правління - духовне (для істинно віруючих) і світське (стримуюче злих, що змушує їх зберігати зовнішній мир і спокій). Щирий християнин не має потреби ні в праві, ні в мечі, але він повинен піклуватися про інших людей; тому, раз меч корисний і необхідний для охорони миру, християнин платить податки, почитає начальство, служить, робить усе, що йде на користь світської влади. Головне в тім, щоб християнин не використовував меч у своєкорисливих інтересах; при дотриманні цієї умови “стражники, кати, адвокати й інший набір”, писав Лютер, можуть бути християнами, оскільки влада й меч - служба божа, і тому “вони повинні бути тими, хто б розшукував, обвинувачував, мучив і вбивав злих, захищав, прощав добрих, відповідав за них і рятував їх”.

Часто посиляючись на слова апостолів Петра й Павла про богоустановленість влади, даної для покарання злочинців, страшною не для добрих, але для злих, Лютер виправдував світську владу у всіх її непривабливих проявах: “Знай також, - писав Лютер, - що зі створення миру мудрий князь - птах рідка, і ще більш рідкий князь благочестивий. Звичайно вони або найбільші дурні, або найбільші лиходії на землі; завжди потрібно чекати від них найгіршого, рідко - чого-небудь гарного”.

Але закони світської влади простираються не далі тіла й майна, того, що є зовнішнім на землі. Світська влада не має ні права, ні сили диктувати закони душам: “Всі, пов'язане з вірою, - вільна справа, і до цього ніхто не може

примушуватися, - писав Лютер. - ...Справою совісті кожного є те, як він вірить або не вірить”.

Виступаючи проти привілеїв католицького духовництва, Лютер відстоював самостійність держави стосовно церкви. Служба священиків ---і поширення божого слова, повчання християн; у всіх зовнішніх справах вони повинні підкорятися державі; “світська християнська влада повинна виконувати свою службу безперешкодно, не побоюючись торкнутися тата, єпископа, священика: хто винуватий, той і відповідай”. Одним з основних положень лютеранства є незалежність світської влади від папства. Людина вільно шукає істину, уповаючи на внутрішню релігійність; у справах віри неможливий примус.

3. Доктрина державного суверенітету Ж.Бодена.

Релігійні війни істотно заважали розвитку промисловості й торгівлі; Франція розпадалася на ряд ворогуючих і воюючих таборів.

З обґрунтуванням абсолютизму у період релігійних воєн виступив Жан Боден (1530–1596 р.). Фаховий юрист, депутат третього стану на Генеральних штатах, Боден виступав проти феодалної децентралізації, проти релігійного фанатизму. У творі “Шість книг про державу” (видано французькою мовою в 1576 р., латинською для всієї Європи в 1584 р.) Боден уперше сформулював і широко обґрунтував поняття суверенітету як істотної ознаки держави: “Суверенітет - це абсолютна й постійна влада держави... Абсолютна, не зв'язана ніякими законами влада над громадянами й підданими”.

Влада держави постійна й абсолютна; це - вища й незалежна влада як усередині країни, так і у відносинах із закордонними державами. Вище носія суверенної влади - тільки бог і закони природи.

Суверенітет, за Боденом, означає насамперед незалежність держави від папи римського, від церкви, від германського імператора, від станів, від іншої держави. Суверенітет як верховна влада включає право видавати й скасовувати закони, повідомляти війну й містити мир, призначати вищих посадових осіб,

здійснювати верховний суд, право помилування, права чеканити монету, установлювати міри й ваги, стягувати податі.

У вченні про державу Боден багато в чому подібний Аристотелю, але не перекрученому й містифікованому середньовічною схоластикою, а справжньому Аристотелю, осмисленому у світлі наступної історії політико-правових установ.

Державу Боден визначає як правове керівництво багатьма родинами й тим, що в них загальне, на основі суверенної влади. Держава - саме правове керування, згідне зі справедливістю й законами природи; правом воно відрізняється, як відзначав Цицерон, від зграї розбійників або піратів, з якими не можна укладати союзів, угод, вести війну, підписувати мир, на яких не поширюються загальні закони війни.

Основою й осередком держави Боден називає родину. Держава - сукупність саме родин, а не окремих осіб; якщо вони не будуть з'єднані в сімейства, то вимруть, а народ, що становить держава, не вмирає. Подібно Аристотелю, він розрізняє в родині три види стосунків: подружні, батьківські й панські. На відміну від Аристотеля, Боден не був прихильником рабства. Він уважав рабство не завжди природним, джерелом смут і хвилювань у державі. Боден стояв за поступове скасування близьких до рабства відносин феодалної залежності там, де вони ще зберігалися.

Боден - один з перших критиків "Утопії". Схвалюючи деякої думки "незабутнього канцлера Англії Т. Мора" про державні порядки Утопії, Боден наполегливо заперечує його головну ідею. Держава, заснована на спільності майна, писав Боден, "була б прямо протилежна законам бога й природи". Приватна власність пов'язана із законами природи, оскільки "природний закон забороняє брати чуже". "Майнова рівність шкідлива для держави", - невпинно повторював Боден. Багаті й бідні існують у кожній державі; якщо спробувати зрівняти їх, визнати недійсними зобов'язання, скасувати контракти й борги, "те не можна чекати нічого, крім повного руйнування держави, тому що втрачаються які б те не були узи, що зв'язують однієї людини з іншим".

Першорядне значення Боден надавав формі держави. Він відкидає розповсюджений розподіл форм держави на правильні й неправильні, оскільки він виражає лише суб'єктивну оцінку існуючих держав. Прихильники влади однієї людини називають її “монархія”, супротивники - “тиранія”. Прихильники влади меншості йменують таку владу “аристократія”, незадоволені нею - “олігархія” і т.д. Тим часом, міркував Боден, суть справи тільки в тім, кому належить суверенітет, реальна влада: одному, деяким або більшості. На той же підставі Боден заперечував змішану форму держави - владу ніяк не розділити “порівну”, якийсь елемент буде мати вирішальне значення в державі; кому належить вища влада приймати закони, таке і є держава в цілому.

Розглядаючи різні форми держави, Боден пише, що доцільність і міцність кожної з них залежить від історичних і природних особливостей різних країн і народів. На півночі живуть народи хоробрі, що створили сильне військо; у південних народів розвинений розум, тому там процвітають науки. На півночі опорою уряду є сила, у середній смузі - розум і справедливість, на півдні - релігія. На державу впливають також гори, рівнини, родючість і безплідність ґрунту. Хоробрі жителі півночі й горці створили демократію або виборну монархію; зніжені мешканці півдня й рівнин легко підкоряються монархії. Народи сходу - ближче до південних, заходу - до північного.

До демократії Боден ставився негативно: у демократичній державі дуже багато законів і влади, а спільна справа в занепаді; юрба, народ - “звір і позбавлений розуму” - не може ухвалити що-небудь гарне, переслідує багатіїв, викорінює й виганяє кращих, обирає гірших.

Не схвалював Боден і аристократію, державу, де влада належить колегії знатних: серед аристократів розумних людей мало, у результаті править дурна більшість; прийняття рішень пов'язане з розбратами, з боротьбою партій і угруповань; держава недостатньо енергійно придушує народні повстання. З тих же причина аристократія немислима у великій державі.

Найкращою формою держави Боден уважав монархію. Монарх так само природно, як бог у Всесвіті, без перешкод керує підданими; він має владу по

власному праву (спочатку придбаному силоміць, потім переданому по праву спадкування). “Крім бога немає нікого, більше високого на землі, чим суверенні монархи. Вони поставлені самим богом як його намісники, щоб правити іншими”.

Згадування про бога не відіграють вирішальної ролі в аргументації Бодена. Він посиляється на те, що про міцність і природність монархії свідчить історичний досвід - монархії існують тисячі років і це нікого не дивує; якщо ж республіка проіснує всього років триста-чотириста, те всі вже дивуються такому диву, настільки природному порядку речей суперечить довгострокове існування республіки. Боден стверджував, що монархія особливо необхідна в великих державах. У монархії забезпечені компетентність (радять багато хто) і енергійність влади (вирішує один).

Посилаючись на розум і історію, Боден писав, що спочатку всі держави створені завоюванням і насильством, а не шляхом добровільної угоди.. У результаті справедливої війни виникли панські (вотчинні) держави, у яких монарх править підданими як батько родиною. Такі монархії Сходу.

У Європі, міркував Боден, панські держави перетворилися в “законні монархії”, у яких народ кориться законам монарха, а монарх - законам природи, залишаючи підданам природну волю й власність. Монарх не повинен порушувати “закони бога й закони природи”, які виникли раніше всіх держав і властиві всіх народів. Монарх, на думку Бодена, повинен бути вірний слову, дотримуватись договорів і обіцянок, установлення про спадкування престолу, поважати особисту волю, сімейні відносини, віросповідання (чим більше їх буде, тим краще, - менше можливостей створення впливових ворогуючих угруповань), недоторканність майна.

Боден заперечував думку, що монархія повинна бути виборчої - у період виборів неминучі смути, розбрати й міжусобиці; виборний монарх не піклується про загальне надбання, оскільки невідомо, хто замінить його на престолі; цих недоліків позбавлена спадкова монархія, що у Франції є традиційною.

Боден уважав найкращої королівську монархію - державу, у якій верховна влада (суверенітет) цілком належить монархові, а керування країною (порядок призначення на посаді) складне, у якому поєднані принципи аристократичні (на ряд посад, переважно в суді й війську, король призначає тільки знатних) і демократичні (деякі посади доступні всім). Мудрою установою королівської монархії Боден називав Генеральні штати. Вони об'єднують стани (духівництво, дворянство, третій стан), зменшують, але не обмежують верховну владу. Вони поліпшують керування країною, піддаючи гласності зловживання посадових осіб, висловлюючи різні думки. Хоча Генеральні штати можуть давати королеві тільки ради, а приймати рішення не можуть, государ не вправі обкладати підданих податями без їхньої згоди, тому що, за природним законом, ніхто не має права брати чуже без волі власника, затверджував Боден. Лише в самому крайньому випадку монарх може особисто накладати податки для користі держави (але Боден готовий визнати за підданими право пасивного опору тиранові у вигляді відмови платити податі).

Виходячи з розробленої їм концепції суверенітету, Боден порушував питання про складні держави. Він розрізняв два види державних об'єднань. До об'єднань, заснованих на нерівності, вона відносив державні утворення, що включають частини, що перебувають у васальній або іншій залежності від суверена, а також федерацію, що, на думку Бодена, заснована на нерівності, тому що суверенітетом володіє тільки союз у цілому, а не окремі його частини (прикладом федерації він уважав Священну Римську імперію германських націй). Другий вид об'єднань держав заснований на рівності - така Швейцарська конфедерація, кожний зі членів якої зберігає суверенітет.

4. Політико-правова концепція утопічного соціалізму.

Відродження античної спадщини підвищило інтерес до книги Платона "Держава". Розвиток ідей Платона про спільність майна призвів до появи досліджень, які заклали основи соціалізму Нового часу. Істотним нововведенням теорій раннього соціалізму було уможливлене поширення спільності майна на всіх громадян (а не тільки на філософів і воїнів, як у

Платона), а також обґрунтування демократичних установ у державах, що базуються на суспільній власності.

В 1516 р. була опублікована “Золота книга, настільки ж корисна, як і забавна, про найкращий пристрій держави й про новий острів Утопії”. Автор книги – англієць Томас Мор (1478–1535 р.), правознавець за освітою, прославився як блискучий адвокат, був обраний у парламент, потім обіймав посаду судді, помічника шерифа м. Лондона й інші посади.

Твір написаний у вигляді діалогу: мореплавець розповідає авторові й іншим особам про різні народи й країни, у тому числі про острів Утопії .

У першій частині твору Мор дав різку критику обгородження й кривавого законодавства сучасної йому Англії. Викриваючи безглузду жорстокість численних законів, спрямованих проти крадіжок і бродяжництва, Мор гостро порушує питання про причини злочинності в сучасному йому суспільстві. Основна причина всіх взагалі пороків і нещасть, уважав Мор, - приватна власність і обумовлені нею протиріччя інтересів особистості й суспільства, багатих і бідних, ледарства й виснажливої праці, розкоші й убогості. Приватна власність і гроші породжують злочини, які “піддаються щоденній карі, але не приборканню”, суспільство саме “створює злодіїв і одночасно їх карає”.

Погляд на власність як основу суспільства, що визначає його структуру, психологію, вдачі, установи, закони, дозволив Мор у зробити ряд нових висновків про сутність держави й права. “При кількарізковому й уважному спогляданні всіх процвітаючих нині держав, - писав Мор, - я можу клятвено затверджувати, що вони представляються не чим іншим, як якоюсь змовою багатіїв, що ратують під ім'ям і вивіскою держави про свої особисті вигоди”. Багатії використовують державу “по-перше, для того, щоб удержати без страху втрати те, що здобували різними шахрайськими хитростями, а потім для того, щоб відкупити собі за можливо дешеvu плату роботу й працю всіх бідняків і експлуатувати їх, як в'ючну худобу. Раз багатії ухвалили від імені держави, виходить, також і від імені бідних, дотримувати цих хитрувань, вони стають уже законами”.

Автор “Утопії” одним з перших підкреслив і те, що складність і запутаність законодавства, охорона його найжорстокішими покараннями відповідають інтересам багатіїв і спрямовані проти трудящих. Уже самі умови життя простого народу, його принижене положення не дають можливості розібратися в складному законодавстві, витлумачити й зрозуміти його запутані положення. “Так йому й життя на це не вистачить, - писав Мор, - тому що вона зайнята в нього добуванням їжі”. Егоїзмом багатіїв обумовлене також застосування суворих, несправедливих покарань до незаможних, перед якими коштує “пекуча потреба спершу красти, а потім гинути”.

У другій частині книги описуються установи й вдачі жителів острова Утопії, що перебуває в Новому Світі, десть у південній півкулі. В Утопії існує спільність майна і загальна обов'язковість праці; це докорінно відрізняє суспільний і політичний лад утопійців від порядків всіх інших держав.

Утопія - своєрідна федерація 54 міст. Устрій і керування кожного з міст однакові. У місті 6000 родин; у родині - від 10 до 16 дорослих. Кожна родина займається певним ремеслом (дозволений перехід з однієї родини в іншу). Для роботи в прилягаючій до міста сільської місцевості утворюються “сільські родини” (від 40 дорослих), у яких житель міста зобов'язаний проробити не менш двох років (заохочуються городяни, що залишаються в сільській родині понад цей строк).

Посадові особи в Утопії виборні. Кожні 30 родин обирають на рік філарха; на чолі 10 філархів поставлено протофіларха (транибор). Протофілархи обираються із числа вчених. Вони утворюють міський сенат, очолюваний князем. Князь (принцепс) обирається філархами міста з кандидатів, запропонованих народом. Посада князя незмінювана, якщо він не запідозрений у прагненні до тиранії. Найбільш важливі справи міста вирішують народні збори; вони ж обирають більшу частину посадових осіб і заслуховують їхні звіти.

Усюди, де можна, держава прагне обійтися без заборон і регламентації, що обмежують волю громадян. Нові й оригінальні міркування Мора про право в Утопії. Оскільки в Утопії немає приватної власності, суперечки між утопійцями

рідкі й злочини нечисленні; тому вони не мають потреби у великому й складному законодавстві. “В утопійців знавцем законів є всякий, адже... у них законів мало, і, крім того, вони визнають усякий закон тим більше справедливим, чим простіше його тлумачення”.

Дуже своєрідно для свого часу Мор вирішує проблему покарання. Протестуючи проти застосування страти за крадіжку, Мор протиставляв жорстокому законодавству сучасної йому Англії закони живучі десь на сході народу, по яких злочинців не стратять, а присуджують до суспільних робіт. Основна думка Мора зводиться до того, що примусові роботи - більше гуманна міра покарання, чим широко розповсюджена в його час страта.

Незабаром після опублікування цієї книги англійський король Генріх VIII наблизив до себе Мору, призначаючи його на високі державні посади аж до вищої - лорда-канцлера. Розрив Генріха VIII з римським татом з'явився однієї із причин відставки Мору, що негативно ставився до Реформації. Мор був страчений за обвинуваченням у державній зраді за відмову присягнути королеві як главі церкви. Вийшло, що Мор постраждав за віру; це було використано католицькою церквою, що канонізувала автора “Утопії” (1886 р.).

Наступні теоретики раннього соціалізму відчували на собі сильний вплив “Утопії”, у тому числі й нових ідей про державу й право.

Ці ідеї одержали подальший розвиток у працях Томмазо Кампанелли (1568–1639 р.). Домініканський чернець Кампанелла був ув'язнений за участь у підготовці повстання проти іспанського ярма в Калабрії. У в'язницях, де він провів близько 27 років, Кампанелла написав “Місто Сонця” (видане в 1623 р.).

Аналізуючи суспільний лад Міста Сонця Кампанелла багато в чому подібний “Утопії” Томаса Мора. Місто перебуває десь на острові біля екватора. Воно засноване народом, що вирішив “вести філософський спосіб життя громадою”. Тут немає приватної власності, усе працюють у відповідності зі своїми природними схильностями, праця почесна. Виховання й навчання пов'язані із продуктивною працею, організуються й регулюються державою.

Думки Кампанелли про найкращого суспільного лада відрізняються від поглядів Мору тим, що Кампанелла, подібно Платонові, намагався поширити принцип спільності на шлюбно-сімейні відносини; відповідно до цього виробничим осередком у Місті Сонця є не родина, а майстерня або бригада. Кампанелла засуджує рабство; тому злочинців у Місті Сонця не присуджують до громадських робіт. Разом з тим в описі порядків Міста Сонця значно різкіше, ніж в “Утопії”, позначилися зрівняльність і грубий аскетизм. Все життя соляріїв (жителів Міста Сонця) ретельно регламентовані. Вони носять однаковий одяг, одержують однакову їжу (тільки в суспільних їдальнях), військовим ладом відправляються працювати, харчуватися, відпочивати, розважатися.

Влада й управління в Місті Сонця ґрунтуються на трьох принципах: 1) головними завданнями нової держави будуть організація виробництва й розподілу, керування вихованням громадян; 2) ці завдання держави обумовлюють значну роль учених у здійсненні влади й керування; 3) новий суспільний ладо вимагає участі народу в керуванні державою. Мор, що намітив ці принципи, вважав за можливе їхнє здійснення в рамках відповідним чином модифікованої змішаної республіки, що відтворює ряд характерних рис античних і середньовічних міських республік. Кампанела ж зображує зовсім нову організацію державної влади, що не має аналогії в історії. На чолі Міста-верховний правитель - “Сонце” (“Метафізик”) - всебічно освічена людина, знаючий у всіх науках, мистецтвах, ремеслах. Відповідно трьом головним атрибутам буття (міць, мудрість, любов) йому допомагають три співправителі: “Пон” (“Сила” - відає військовою справою), “Син” (“Мудрість” - керує розвитком наук), “Мор” (“Любов” - управляє вихованням, дітородінням, сільським господарством, виробництвом продуктів харчування, одягу й ін.).

Колегії вищих посадових осіб підлеглі особи, що відають вузькими спеціальностями (такі, зокрема, Агроном, Скотар, Вихователь, Економіст, Перспективіст, Геометр, Поет, Астроном). Є начальники загонів, головні майстри; існують і такі посади, як Правосуддя (карна й цивільне), Мужність, Великодушність, Ретельність, Бадьорість, і т.д. Влада посадових осіб опирається

на загальну повагу й добровільне підпорядкування; вони розпоряджаються при провадженні робіт, вирішують суперечки, карають порушників порядку, заохочують гідних, виховують і навчають підростаюче покоління.

У Місті Сонця двічі в місячний місяць скликається загальні збори всіх соляріїв, що досягли 20-літнього віку. На Великій Раді, як називаються ці збори, кожному пропонується висловитися про те, які є в державі недоліки. На Великій Раді обговорюються всі важливі питання життя держави.

Досить оригінальні думки Кампанелли про способи сполучення демократії й правління вчених-фахівців. Кандидатури на той або інший пост пропонуються вихователями, старшими майстрами, начальниками загонів і інших посадових осіб, що знають, хто із соляріїв до якої посади більше придатний; у Великій Раді кожний може висловитися за або проти обрання; рішення про призначення на посаду виносяться колегією посадових осіб (чотири головних правителі, керівники відповідних наук або ремесел, начальники загонів).

Посадовим особам допомагають радою так звані жерці, які визначають дні посіву й жнива, ведуть літопис, займаються науковими вишукуваннями (у тому числі модною тоді астрологією, що Кампанелла в дусі часу вважав важливою наукою).

У Місті Сонця існують право, правосуддя, покарання. Закони нечисленні, короткі і ясні. Текст законів вирізаний на колонах у дверей храму, де здійснюється правосуддя. Солярії сперечаються один з одним майже винятково з питань честі. “Вони переслідують у себе невдячність, злість, відмову в належній повазі друг до друга, лінощі, зневіра, гнівливість, блазенство, неправда, що для них ненависніше чуми”. Процес гласний, усний, швидкий. Для викриття необхідно п'ять свідків (це визначається тим, що солярії завжди ходять і працюють загонами). Катування й судові двобої, властиві феодальному процесу, не допускаються. Покарання віддаються по справедливості й відповідно провині.

Нове правове мислення позначило тенденцію переходу від станового до громадянського суспільства в загальноєвропейському масштабі. По-перше, затверджувалася ідея природної, моральної, правової, релігійної рівності людей,

ідея, що лежить в основі й нових політико-правових концепцій, і масових релігійно-політичних рухів. По-друге, держава розглядалася як суспільне явище, не тільки самостійне стосовно релігії й церкви, але й навіть таке, що переважало їх.

Нова правова ідеологія ґрунтувалася на раціоналістичній методології й вивченні державно-правової практики. За головну передумову, що обумовлює необхідність і діяльність держави, бралася “природа людини”, його схильності й інтереси. Держава й право логічно виводилися із цієї посилки, розглядалися у зв'язку з інтересами людей, їхніми відносинами, історією й природним середовищем. Ці методологічні положення були підлеглі завданню обґрунтування антифеодальної програми, ряду загальнолюдських цінностей. Така ідея особистості, звільненої від феодальних оковів і наділеної рядом прав і воль. Концепція прав людини зложилася на наступних етапах розвитку політико-правової ідеології, але її теоретичні основи закладені в працях мислителів XVI в.

У той же час розкутість думки в період Відродження поклала початок створенню безлічі раціоналістичних політико-правових концепцій. Серед теоретиків тої епохи найбільш значний Макіавеллі, однак він багато зробив для теоретичного обґрунтування політичного відчуження. Як тільки сфера політики - це область діяльності політиків, то народ від політики неминуче відчужений. Саме тому Макіавеллі - республіканець, а не демократ: він високо цінує моральні якості народу, але народу в державі не приділяється активна роль (тільки твердження законів, вибір посадових осіб, оцінка їхньої діяльності, охорона державного ладу). Можна витлумачити концепцію змішаної республіки як ідею захисту громадянського суспільства від влади тирана; але сама влада в будь-якому її виді й прояві розглядається як щось принципове відділене від суспільства хоча б тими особливими правилами, якими вона повинна керуватися.